

3. Članci / Articles

**VODE IN RUDE KOT ODLOČILNI DEJAVNIKI ZA
NASTANEK IN GOSPODARSKI VZPON MEŠČANSKIH
NASELIJ NA SLOVENSKEM V PREDINDUSTRIJSKI DOBI****WATERS AND ORES AS DECIDING FACTORS FOR UPSPRING AND
ECONOMIC RISE OF THE URBAN SETTLEMENTS IN SLOVENIA IN THE PRE-
INDUSTRIAL ERA****Boris Golec**

Znanstvenoraziskovalni center
Slovenske akademije znanosti in umetnosti
Zgodovinski inštitut Milka Kosa,
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

Primljeno/Received: 14. 5. 2014.

Prihvačeno/Accepted: 11. 12. 2014.

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

UDK / UDC 338.1 (497.5-13 Slovenija)

Povzetek

Nastanek in gospodarski vzpon nekaterih meščanskih naselij na Slovenskem v predindustrijski dobi je neločljivo povezan z izkoriščanjem vodnih potencialov in rudnega bogastva. Dve naselji sta v zgodnjem novem veku pridobili status trga predvsem po zaslugi izkoriščanja vode – termalnih izvirov (Dolenjske Toplice) in plovne reke (Vrhnika), srednjeveški trg Litija pa je v 18. stoletju z razcvetom savske rečne plovbe temeljito spremenil svoj gospodarski in socialni profil. Pri vzniku dveh drugih meščanskih naselij je imelo še odločilnejšo vlogo rudno bogastvo. Predelava železove rude je že v zahajajočem srednjem veku pogojevala nastanek trga Bela Peč (danes v Italiji), ki se je med železarskimi kraji edini preobrazil v trg z vsemi elementi trške avtonomije. Največji rudarski kraj Idrija z rudnikom živega srebra pa je po poltretjem stoletju obstoja postal v drugi polovici 18. stoletja celo mesto (drugo največje na Kranjskem), čeprav ni imel klasičnih mestnih institucij.

Ključne besede: vode, rude, mesta, trgi, današnja Slovenija**Key words:** waters, ores, towns, market towns, today's Slovenia

Pri obravnavanju nastanka in razvoja meščanskih naselij (mest in trgov) v slovenskem prostoru je ostalo precej zanemarjeno vprašanje, koliko in kako sta v predindustrijski dobi na oblikovanje urbane pokrajine vplivala dva pomembna naravna dejavnika: vode in rude. Pomen tekočih voda in še posebej rečne plovbe je seveda očiten že ob dejstvu, da skoraj vsa srednjeveška mesta in veliko trgov leži ob reki.¹ Vendar je voda odigrala vlogo odločilnega dejavnika pri preobrazbi naselja v trg šele v zgodnjem novem veku. Zaradi izkoriščanja vode – termalnih izvirov in plovne reke – sta v 16. oziroma 17. stoletju nastala

¹ Prim. zemljevid Meščanske naselbine v srednjem veku v: BAJT, Drago (ur.) – VIDIC, Marko (ur.), *Slovenski zgodovinski atlas*. Ljubljana: Nova revija, 2011, str. 76. – Od srednjeveških celinskih mest ne ležijo ob reki ali v njeni neposredni bližini samo tri, Slovenska Bistrica, Višnja Gora in Lož; zadnji dve sta postali mesti šele v sedemdesetih letih 15. stoletja, in sicer predvsem iz obrambnih razlogov. Tri plovne reke so pomembno vplivale na izbiro lokacije in na razvoj šestih mest: Ljubljana (Ljubljana), Sava (Krško in Brežice) in Drava (Maribor, Ptuj, Ormož).

dva trga, en srednjeveški trg pa je v 18. stoletju z razcvetom rečne plovbe temeljito spremenil svoj gospodarski in socialni profil. Še izraziteje je nastanek dveh meščanskih naselij pogojevalo rudno bogastvo. Ob koncu srednjega veka se je en železarski kraj preobrazil v trg z vsemi elementi trške avtonomije, rudarsko naselje Idrija pa je v 18. stoletju nominalno pridobilo celo naslov mesta oziroma rudarskega mesta.

V razmerju med meščanskim naseljem in **izkoriščanjem vode** gre posebno mesto **Dolenjskim Toplicam**, ki ležijo približno 10 kilometrov zračne razdalje jugozahodno od Novega mesta. Ta vikariatna vas, dolgo imenovana samo Toplice, se je začela naslavljeti kot trg ravno v času prvega razcveta zdraviliške dejavnosti, povezane z vreli termalne vode. Ne gre prezreti, da je bil trg ustanova najpomembnejše kranjske plemiške rodbine, grofov oziroma knezov Auerspergov, in da je krajevnega sodnika (*Ortsrichter*), najverjetneje prvega, postavil leta 1657 Volf Engelbert grof Auersperg, tedaj kranjski deželni glavar.² Motiv za to je bil jasan: vzhajajočemu zdraviliškemu kraju je Auersperg želel dati ustrezno veljavo. In ko so začeli za Dolenjske Toplice uporabljati naziv trg, je sodnik postal trški sodnik (*Marktrichter*). Vsi trije temelji trga – trški sodnik, naslov trg in tržani (*Bürger*) – so prvič dokumentirani pol stoletja pozneje, v začetku 18. stoletja, vendar že po letu 1756 ni o njih nobenega sledu več. Temeljni atribut kratkotrajnega trškega statusa Dolenjskih Toplic je predstavljal lasten sodnik z delnimi pristojnostmi deželskega sodnika, postavljen s strani zemljiškega gospostva iz vrst domačih ljudi, najpomembnejše obeležje kraja pa je bila izraba termalnih vrelcev. Ureditvev Auerspergovoga kopališča je sprožila tudi spremembe v poklicni strukturi in načinu življenja prebivalcev. Zgovoren pokazatelj spremenjenih razmer sta naselitev ranocelnikov ali padarjev in s tem povezano zamrtje njihove obrti v bližnjem Novem mestu v zadnji četrtini 17. stoletja.³

Drugi novoveški trg, katerega nastanek je v tesni odvisnosti od vode, je bila neprimerno večja **Vrhnika**. Kraj je dolgoval svoj vzpon plovni reki Ljubljanici, za razliko od Dolenjskih Toplic je kot trg izpričan 120 let prej in je status trga obdržal vse do 20. stoletja. Z delno izjemo Ljubljane ni bila plovna reka pri nastanku nobenega kranjskega mesta ali trga tolikšen pospeševalni dejavnik kakor prav pri Vrhniki, kjer se je odvijalo pretovarjanje vsega tranzitnega blaga na »cesarski cesti«⁴ proti Jadranu z rečnih ladij na suhozemna prevozna sredstva in obratno. Vrhnika je vzniknila približno 20 kilometrov jugozahodno od Ljubljane, zelo blizu izvira ponikalne reke Ljubljanice in kot naslednik antičnega Nauportusa.

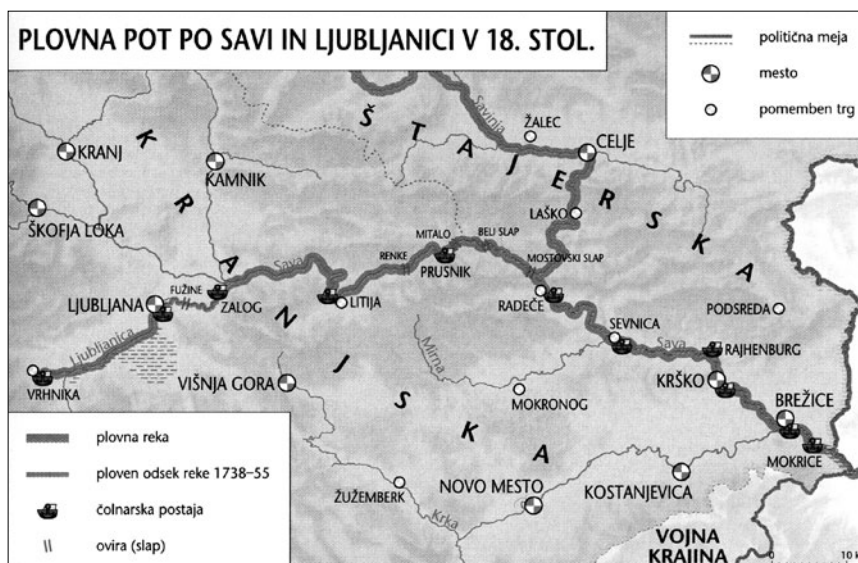
Glede na odlično prometno lego, gospodarske funkcije, upravno-sodni sedež in končno tudi neposredno bližino župnijske cerkve je pravzaprav težko razumeti, zakaj se to pomembno naselje na robu

Slika 1. Vrhnika po Valvasorjevi Topografiji Kranjske leta 1679 (VALVASOR, Johann Weichart, *Topographia Ducatus Carnioliae Moderna. Wagensperg in Crain, 1679* (faksimilirana izdaja). Ljubljana: Cankarjeva založba, München: Dr. Dr. Rudolf Trofenik, 1970, št. 169)

² Najzgodnejše poročilo o obstoju krajevnega sodnika zadeva njegovo umestitev 25. junija 1657, ki zna biti resnično prva. Od tod tudi sočasni opis sodnikovih dolžnosti, saj bi bilo sicer precej nenavadno, da se je zapis normativne narave znašel v knjigi, namenjeni konkretnim sodnim primerom. Arhiv Republike Slovenije (= ARS), AS 796, Gospostvo Žužemberk, fasc. 1, sodni protokoli 1652–1669, s. p., 25. 6. 1657.

³ GOLEC, Boris, Pozabljena trga Raka pri Krškem in Dolenjske Toplice. *Kronika* 46 (1998), št. 3, str. 30–38.

Slika 2. Plovna pot po Savi in Ljubljanici (BAJT (ur.) – VIDIC (ur.), Slovenski zgodovinski atlas, str. 121)

Ljubljanske kotline ni izoblikovalo kot trg že v srednjem veku. V nemajhni meri gre krivdo za to pripisovati Ljubljani, ki je imela pri roki vsa sredstva, da Vrhnika ne bi postala konkurenčno tržno središče. Z okrepitevijo rečnega prometa in občutnim demografskim povečanjem je kraj v 16. stoletju postal brez pridržkov »zrel« za vključitev v družino naselij s trškim naslovom. Vanjo je Vrhnika vstopila spontano in tiho, brez kakšnega formalnega akta. Čeprav je prvo pričevanje o njenem trškem statusu prav omemba tržana (*Burger*) leta 1586, pa tržani kot taki pozneje niso več izpričani. V notranjem življenju Vrhnika dejansko ni funkcionirala kot trški organizmi starejših, srednjeveških trgov in dela njihovih novoveških posnemovalcev. Ni namreč imela izoblikovanega sloja tržanov, ki bi se ponašal s takšnim imenom, niti klasičnega trškega organa – trškega sveta. Videz obstoja trške avtonomije se je ustvaril tako, da je deželni sodnik domačega zemljiškega gospostva v drugi polovici 16. stoletja »posodil« ime t. i. trškemu sodniku in da so trški sodniki vseskozi izvirali iz vodilnih krajevskih rodbin.

Po drugi strani so oznako trg več kot upravičevali zunanja podoba kraja, prometna in gospodarska živahnost ter obljudenost, in to kljub neobstoju tedenskega sejma. Valvasor govori konec 17. stoletja o zelo velikem trgu, v katerem se zadržujejo številni trgovci, izposojevalci konj in tovorniki, ter o živahnem rečnem prometu. Število majhnih vrhniških ladij naj bi tedaj znašalo 60. Mali in veliki čolnarji so bili sploh najizrazitejša značilnost Vrhnike in sredi 18. stoletja najbolj razširjen poklic (bilo jih je vsaj 38), pri čemer je trg poznal tudi druge razvejene obrtne dejavnosti. Za ponazoritev: leta 1830 je Vrhnika štela 273 hiš in skoraj 2.000 prebivalcev, od skupno 431 družin se jih je več kot polovica ukvarjala izključno z malimi »policijskimi obrtmi« in le slaba tretjina samo z obdelovanjem zemlje.⁴

Rečna plovba je zelo močno vplivala na gospodarski in družbeni profil še enega trga – male Litije, ki leži ob Savi, približno 35 kilometrov nizvodno od Ljubljane. Drugače kot Vrhnika je bila Litija še srednjeveški trg (prvič se omenja leta 1386) in je kljub svoji majhnosti vsaj od 16. stoletja premogla attribute razvite trške avtonomije. Bolj kot pri katerem koli drugem trgu lahko tu opazujemo tesno odvisnost obstanka in gospodarskega profila trga od spreminjajoče se prometno-gospodarske vloge reke. Tako kot se je povečevala intenzivnost izkoriščanja plovnihih potencialov reke, je rasel tudi pomen Litije, vse dokler ni rečna plovba s prihodom železnice naglo prenehala.

⁴ GOLEC, Boris, Zgodnjenovoveška »kajžarska« trga Vrhnika in Gorenji Logatec. *Med Srednjo Evropo in Sredozemljem. Vojetov zbornik*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006, str. 106–129. – O rečni plovbi po Ljubljanici prim. zlasti: VRHOVEC, Ivan, Čolnarji in brodniki na Ljubljanici in Savi. V: *Temni oblaki. Čolnarji in brodniki na Ljubljanici in Savi* (Zabavna knjižnica, IX. zvezek). Ljubljana: Slovenska matica, 1895, str. 97–143; VALVASOR, Johann Weichard, *Die Ehre deß Hertzogthums Crain XI*. Laybach, 1689; str. 684–685; KOSI, Miha, *Potujoči srednji vek. Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem* (Zbirka ZRC, 20). Ljubljana: ZRC SAZU, Založba ZRC, 1998, str. 151–153.

V primerjavi z Vrhniko je Litija ostajala prav neznatna naselbina, od 15. do 18. stoletja z okoli 30 oštati (*Hofstatt*) in sredi 17. stoletja le s kakšnimi 20 kajžarskimi domovi. Zelo nepomembna je bila kot tržni kraj, saj je tedenski sejem kar nekajkrat ugasnil, slednjič dokončno. Tudi rečna plovba Litiji dolgo ni prinašala posebnih koristi, čeprav srečamo nekega Litijana že v drugi polovici 16. stoletja med prvimi znanimi savskimi splavarji, lastniki tedaj običajnih plovil na daljše razdalje, in čeprav Valvasor pri opisu trga konec 17. stoletja poudarja rečno pristanišče. Ko pa je plovba v prvih desetletjih 18. stoletja na splošno močno pridobila na pomenu in preseгла dotedanje lokalne potrebe, je Litijo in njeno gospodarsko naravnost za dobro stoletje temeljito predrugačila. Medtem ko viri v 16. in 17. stoletju poudarjajo pomen usnjarjev, ni bilo sredi 18. stoletja v trgu nikogar več s tem poklicem. Litijani so se preusmerili v rečni promet in z njim povezane dejavnosti, usnjarstvo pa so docela prepustili sosednji farni vasi Šmartno. Leta 1752 je bilo v trgu med 17 obrtniki sedem čolnarjev (*Schiffleute*), tj. lastnikov rečnih ladij, in štirje vino-toči, leta 1830 pa v katastrski občini Litija 11 čolnarjev, 10 krčmarjev in trije vrvarji (*Seiler*), izdelovalci ladijskih vrvi. Opisi iz prve polovice 19. stoletja govorijo o Litiji kot o cvetočem rečnem pristanišču z vrvarskimi delavnicami, kjer živi znaten delež lastnikov rečnih ladij na Kranjskem. Po podatkih iz leta 1839 naj bi bila od okoli 40 kranskih trgovskih čolnov/ladij, ki vozijo po Savi, v povprečju četrtina vedno v posesti prebivalcev Litije.

V predmarčni dobi, ki jo zaradi vrhunca savske plovbe lahko upravičeno imenujemo »zlata doba Litije«, je mali trg rasel s hitrejšim tempom kot dotlej, preseglal število 300 prebivalcev in imel že blizu 50 hiš. Tudi njegova zunanja podoba je pričala o blagostanju in napredku. Toda nič ni moglo Litije obvarovati pred radikalnimi spremembami, ki jih je prinesla izgradnja Južne železnice do Ljubljane leta 1849. S prihodom železniške proge je plovba prenehala, litijski trg pa je za povrh ostal še na »napačnem« bregu reke.⁵

Postavlja se vprašanje, zakaj se je med štirimi trgi in dvema mestoma vzdolž Save tako izrazito specializirala na rečno plovbo prav in samo Litija. Zelo verjeten odgovor je v šibkosti njenih drugih neagrarnih dejavnosti, ki jih je bilo zato tem lažje opustiti, pa tudi v ugodni geografski legi. Trije drugi trgi in dve mesti ležijo vsi nizvodno od Litije, med njimi dva trga in eno mesto na štajerskem bregu reke. Gre za trge Radeče, Sevnica in Rajhenburg ter za mesti Krško in Brežice. Kot pričajo podatki o njihovi poklicni strukturi v 18. in prvi polovici 19. stoletja, so imeli od savske plovbe koristi predvsem kot pristaniški kraji s številnimi gostišči, niso pa se v njih razvile druge s plovbo povezane dejavnosti.⁶ Med hišnimi posestniki najdemo sredi 18. stoletja le po enega čolnarja v trgih Sevnica (na Štajerskem) in Radeče (na Kranjskem).⁷ Toda leta 1830 tudi v Radečah ni nihče več živel od čolnarstva ali kakšne z njim povezane proizvodne obrti.⁸

Posebej zanimiva je primerjava med Litijo in mestom Krško, pomembnim savskim pristaniščem v spodnjem toku reke. Po opažanjih sodobnikov naj bi kljub živahnemu rečnemu prometu malo kateri krški meščan znal to danost izkoristiti v svoj prid, medtem ko je Litija živela skoraj samo od čolnarstva.⁹ Na drugi strani pa je rečni promet, sodeč po sodobnih kartografskih upodobitvah iz prve polovice 19. stoletja, precej bolj zaznamoval stavbno in prostorsko podobo Krškega, še posebej njegovega severnega dela, kjer sta ob pristanišču zrastle t. i. navigacijsko skladišče in mitninski urad.¹⁰ Nasprotno je pri Litiji iz istih virov komajda mogoče slutiti tesno navezanost kraja na reko.¹¹

⁵ GOLEC, Boris, Litija – trg ob reki od srednjeveških začetkov do zatona savske plovbe sredi 19. stoletja. *Kronika* 59, 2011, str. 453–488.

⁶ Prim. prav tam, str. 469.

⁷ ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 123, RDA, N 168 (gospostvo Radeče), No. 22, 5. 6. 1752; prav tam, šk. 140, RDA, N 239 (mesto Krško), No. 3, 3. 1. 1749; prav tam, No. 7, 13. 6. 1752; Steiermärkisches Landesarchiv, Graz (= StLA), Landschaftliches Archiv, Antiquum, Häuserzählung 1754, K 18, H 70, C 88 (Markt Lichtenwald), 18. 7. 1755; prav tam, H 71, C 149 (Stadt Rann), 23. 4. 1754; prav tam, H 71, C 154 (Herrschaft Reichenburg und Thurn), 6. 8. 1755; StLA, Theresianischer Kataster, Cillier Kreis, CH 80, Herrschaft Oberlichtenwald, 24. 12. 1749; prav tam, CH 146, Herrschaft Reichenburg, 27. 9. 1749).

⁸ ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, Cenilni operati, N 227, k. o. Radeče, katastrski cenilni elaborat, uvod, & 3.

⁹ VRHOVEC, Čolnarji in brodniki, str. 141.

¹⁰ ŠEBEK, Živko, *Krško. Življenje z reko Savo*. Krško: Zavod Neviodunum, 2009. Šebek, *Krško*, str. 43–53.

¹¹ GOLEC, Litija – trg ob reki, str. 475–476.

Podobno kot sta dva trga nastala predvsem zaradi izkoriščanja vodnih potencialov, en srednjeveški trg pa je vzcvetel zaradi rečne plovbe po Savi, dolgujeta en trg in eno mesto svoj nastanek **kopanju in predelavi rude**. Ko govorimo o naravnih dejavnikih kot odločilnih vzgibih za nastanek in razvoj meščanskih naselij na Slovenskem, gre rudam celo pomembnejše mesto kakor vodam. Medtem ko so vode predvsem ugodno vplivale na izbiro lokacije novega naselja, so bile rude ključni pogoj za vznik naselja sploh. Predelava železove rude je že v zahajajočem srednjem veku pogojevala nastanek trga Bela Peč, v 18. stoletju pa se je za največji rudarski kraj, Idrijo z rudnikom živega srebra, po poltretjem stoletju obstoja uveljavil celo status mesta.

Trg **Bela Peč** na skrajnem severozahodu Kranjske (danes Fusine in Valromana v Italiji), je specifičen po tem, da se je razvil iz podgrajske naselbine železarjev – fužinarjev v deželno knežjem gospostvu in imel kot edini fužinarski kraj na Slovenskem ne le trški naslov, temveč tudi vse elemente pravega trga: sloj polnopravnih tržanov, trški svet in izvoljenega trškega sodnika, podrejenega upravitelju zemljiškega gospostva. Sodnik in tržani tega razmeroma majhnega trga¹² so prvič izpričani že ob zatonu srednjega veka, leta 1499.¹³ Bela Peč je torej funkcionirala enako kot kateri koli drug trg z razvito avtonomijo in je tako kot ostali trgi tega tipa na Kranjskem ohranila avtonomne organe do francoske zasedbe v začetku 19. stoletja.¹⁴ Nasprotno so imeli ostali železarski kraji t. i. rudarskega sodnika in bili podrejeni višjemu rudarskemu sodniku (Oberbergrichter) v Ljubljani.¹⁵ Pred letom 1800 se kot trg naslavlja le eden od njih, Železniki, a še to enkrat samkrat in samo na zemljevidu Kranjske iz leta 1744.¹⁶ Od drugega desetletja 19. stoletja se na uradnih seznamih trgov pojavlja poleg Bele Peči tudi Kropa,¹⁷ vendar je šlo zgolj za naslov brez kakršnih koli upravnih ali drugih posebnosti.¹⁸ Kraj si je trški naslov očitno »prislužil« le zaradi velikosti in obljudenosti.¹⁹

Med naselji, ki jih je ustvarilo izkoriščanje rudnega bogastva, je bila sicer največja posebnost **Idrija**. Brez odkritja zaloga živega srebra ne bi na tem prostoru nikoli nastalo omembe vredno naselje, saj ima Idrija izjemno neugodno geografsko in prometno lego sredi težko prehodnega hribovja. Rudnik živega

¹² Leta 1817 je imel trg Bela Peč 62 hiš in 314 prebivalcev (*Haupt-Ausweis über die Einteilung des Laibacher Gouvernementsgebiethes in Provinzen, Kreise, Sectionen, Bezirks-Obrigkeiten, Hauptgemeinden, Untergemeinden und Ortschaften, nebst deren Häuser- und Seelenzahl im Jahre 1817* [Laibach, 1817], fol. F2).

¹³ Sodnik (*Richter vnder Weissenfels*) in dva tržana (*paid Burger daselbs*) so leta 1499 kot priče pečatili neki dokument belopeškega gosposčinskega oskrbnika (= Herrschaftspfleger) (ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 117, I/67, lit. W-14, Der von Weissenfels Freyhaiten, pag. 73). Izvor in vsebino funkcije sodnika razkriva okoli leta 1500 nastali »Memorial zu Weissenfels«: »Hamerleüt vnder Weissenfels haben ain eigen Richter der das Gericht vnder inen helt, den erwellen Sy vnder sich selbs vnd presentiren den ainem Phleger [...]. Die Apelation gehört für den Phleger.« (prav tam, lit. W I-15, Memorial zu Weissenfels, s. d., pag. 92).

¹⁴ Najpomembnejši vir o delovanju trške avtonomije je knjiga trških protokolov iz obdobja 1525–1734 (ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, 231r). – O identičnosti fužinarjev (*Hammerleute*) in tržanov (*Bürger*) gl. zlasti urbar gospostva Bela Peč/Weissenfels iz srede 17. stoletja: StLA, Innerösterreichische Hofkammer–Sachabteilung, K 91, H 27, Weissenfels Urbar 1658–1660, s. p. – O obstoju trškega magistrata s trškim sodnikom, svetom in sindikom konec 18. stoletja: ARS, AS 1080, Zbirka Muzejskega društva za Kranjsko, Muzejskega društva za Slovenijo in Historičnega društva za Kranjsko, šk. 10, fasc. 13, Graščinski arhivi, Bela Peč, s. p., 1. 1. 1781.

¹⁵ MÜLLNER, Alfons, *Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istrien von der Urzeit bis zum Anfange des XIX. Jahrhunderts*. Wien und Leipzig: Halm und Goldmann, 1909, str. 129–196; prim. tudi: prav tam, str. 204–699.

¹⁶ FLORIJAČIČ PL. GRIENFELD, Janez Dizma, *Deželopisna karta vojvodine Kranjske. Ljubljana 1744. Faksimile* (Monumenta slovenica VI). Ljubljana: Slovenska knjiga, 1995. – Prim. zlasti seznam mest, trgov, gradov, samostanov in župnij na Kranjskem iz petdesetih let 18. stoletja (ARS AS 1073, Zbirka rokopisov, 52r, Titular Buch etc., s. p.) in uradni seznam mest in trgov v deželi iz leta 1795 v: *Schematismus für das Herzogthum Krain 1795 mit verschiedenen nützlichen Nachrichten geographischen und statistischen Inhalts*. Laibach: Ignaz Merk, [1795], str. 187–188.

¹⁷ *Alphabetische Tabelle aller Ortschaften des Laibacher Kreises*. Laibach, 1818, fol. E; *Schematismus für Krain und Kärnten vom Jahre 1826*. Laibach: Leopold Eger [1826], str. 350; *Spezial Ortsrepertorium der österreichischen Länder. Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910. VI. Krain*. Wien: Statistische Zentralkommission, 1919, str. 71.

¹⁸ Niti v matičnih knjigah domače župnije se Kropa ne imenuje trg; prav tako ne najdemo v njih tržanov in trških organov (Nadškofijski arhiv Ljubljana, ŽA Kropa, Matične knjige, R 1800–1812, R 1812–1823, R 1824–1842, R 1843–1873, P 1771–1815, P 1834–1899, M 1771–1812, M 1812–1836, M 1837–1861).

¹⁹ Leta 1817, tik pred prvo znano pojavitvijo z naslovom trga, je štela Kropa sicer le 98 hiš, a kar 1.133 prebivalcev (*Haupt-Ausweis über die Einteilung*, fol. F).

Slika 3. Idrija po Valvasorjevi Topografiji Kranjske leta 1679 (VALVASOR, *Topographia*, št. 312)

srebra je deloval od konca 15. stoletja in postal, potem ko je leta 1575 v celoti prešel v deželnoknežje roke, drugi največji na svetu.²⁰ Idrija je kot samostojno gospostvo pod vodstvom rudniške uprave v upravno-političnem pogledu dolgo spadala neposredno pod organe dvorne komore in je del Kranjske dokončno postala šele leta 1783.²¹ Zaradi pomena in velikosti so jo nekateri vsaj od konca 17. stoletja šteli za trg,²² v drugi polovici 18. stoletja pa je, najbrž brez formalnega akta, uradno postala mesto oziroma rudarsko mesto (Bergstadt). Vprašanje, kdaj in kako se je to zgodilo, še ni raziskano.²³ Jožefinski vojaški zemljevid iz srede osemdesetih let 18. stoletja Idrijo v opisnem delu naslavlja kot »Bergstadt«²⁴ in enako uradni seznam mest in trgov na Kranjskem iz leta 1795.²⁵ Istege leta je na Kindermannovem zemljevidu Postojnskega okrožja uvrščena med mesta (Stadt),²⁶ kot mesto pa je obravnavana tudi v uradnih popisih naselij iz prve polovice 19. stoletja.²⁷ Mestni naslov je kontinuirano obdržala v 20. stoletje in ga ima tudi danes.

V predindustrijski dobi je bila Idrija edino mesto na Slovenskem brez mestnih pravic in meščanov, tudi uprava in sodstvo sta v celoti ostala v rokah rudniških oziroma državnih organov.²⁸ Naslov mesta si je prislužila zaradi izrazito neagrarne gospodarske usmerjenosti in velikosti. V začetku 19. stoletja je bila namreč s 380 hišami in več kot 4.000 prebivalci drugo največje mesto na Kranjskem²⁹ za Ljubljano in je

²⁰ O razvoju idrijskega rudnika gl. VERBIČ, Marija, *Idrijski rudnik do konca 16. stoletja*: inavguralna disertacija. Ljubljana, 1966; VALENTINITSCH, Helfried, *Das landesfürstliche Quecksilberbergwerk Idria 1575–1659: Produktion, Technik, rechtliche und soziale Verhältnisse, Betriebsbedarf, Quecksilberhandel*. Graz: Historische Landeskommission für Steiermark, 1981 (Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark, Bd. 32); MOHORIČ, Ivan, *Rudnik živega srebra v Idriji. Zgodovinski prikaz nastanka, razvoja in dela 1490–1960*. Idrija: Mestni muzej, 1960.

²¹ O politično-upravni pripadnosti Idrije: BAJT (ur.) – VIDIC (ur.), *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 112, 118, 130; prim. ŽONTAR, Jože, *Struktura uprave in sodstva na Slovenskem od srede 18. stoletja do leta 1848*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1998, str. 79–80.

²² Valvasorjeva *Die Ehre des Hertzogthums Crain* (1689) v izčrpnem opisu idrijskega rudnika ne govori o trgu (VALVASOR, *Die Ehre XI*, str. 396–427), a je v istem delu med grbi kranjskih trgov tudi grb Idrije (VALVASOR, *Die Ehre IX*, str. 121). Kot trg je Idrija prikazana na zemljevidu Kranjske iz leta 1744 (FLORIJAČIČ, *Deželopisna karta*).

²³ Po M. Arku se »v drugi polovici 18. stoletja v knjigah in risbah že sreča ime »Bergstadt« (rudarsko mesto)« (ARKO, Mihael, *Zgodovina Idrije*. Gorica: Katoliška knjigarna, 1931, str. 213).

²⁴ RAJŠP, Vinko (ur.), *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787 (1804)*. Opisi. 3. zvezek. Ljubljana: ZRC SAZU in Arhiv Republike Slovenije, 1997, str. 72.

²⁵ *Schematismus für das Herzogthum Krain 1795*, str. 188.

²⁶ KINDERMANN, Joseph Carl, *Atlas von Innerösterreich*. Wien: s. a. [1789–1797] (reprint Wien: Archiv Verlag, 2005), No. 11.

²⁷ Npr. Haupt-Ausweis über die Einteilung, fol. O; Alphabetische Tabelle aller Ortschaften des Adelsberger Kreises. Laibach, 1819., fol. B2.

²⁸ ARKO, *Zgodovina Idrije*, str. 91–93, 211–214.

²⁹ Haupt-Ausweis über die Einteilung, fol. O. – Leta 1810 je bilo rudarjev 709, gozdnih delavcev pa 324 (Mohorič, *Rudnik živega srebra*, str. 179).

ta položaj ohranila vse do razpada Habsburške monarhije.³⁰ S svojimi večnadstropnimi stanovanjskimi hišami in rudniškimi objekti je dejansko dajala vtis urbanega naselja,³¹ takšne pa so bile tudi v Idriji delujoče institucije. Družbena elita – rudniško uradništvo – je že leta 1769 dobilo gledališko zgradbo, mesto pa se je ponašalo z razvitim zdravstvom, šolstvom in strokovnimi službami.³² Idrija je tako najbolj izrazit primer nastanka urbane naselbine na »zeleni trati«, katere začetki in razvoj so bili izključno posledica izkoriščanja rudnega bogastva.

SAŽETAK

Vode i rude kao odlučujući čimbenici za nastanak i gospodarski uspon slovenskih građanskih naselja u predindustrijsko doba

Nastanak i gospodarski uspon stanovitih građanskih naselja u Sloveniji u predindustrijsko doba neodvojivo su vezani za iskorištavanje vodnih potencijala i rudnog bogastva. Dva naselja stekla su položaj trgovišta zahvaljujući vodi: u 16. stoljeću Vrhnika ponajviše zbog riječne plovidbe Ljubljanicom, a na prijelomu 17. i 18. stoljeća trgovom su se počele nazivati i Dolenjske Toplice koje pak uskoro gube naziv. Riječni promet Savom u 18. i u prvoj polovici 19. stoljeća bitno mijenja gospodarski i socijalni profil srednjovjekovnog trgovišta Litija, da bi se nakon njegova prestanka, uvjetovanog izgradnjom željeznice, ponovo dogodio preokret. U procesu formiranja urbanih naselja još je upečatljiviji utjecaj iskorištavanja rudnog bogatstva. Već potkraj srednjeg vijeka javlja se trgovište Bela Peč (danas u Italiji) koje jedino od slovenskih željezarskih naselja uspijeva steći sve atribute trgovišta s razvijenom autonomijom. Najveći fenomen zasigurno je Idrija sa svojim rudnikom žive. Nakon što se potkraj 17. stoljeća prvi puta spominje kao trgovište, od druge polovice 18. stoljeća ona se naziva rudarskim gradom odnosno gradom (drugi najveći u Kranjskoj), premda joj u cjelini nedostaju institucije gradske uprave.

SUMMARY

The creation and economic rise of certain civil settlements in Slovenia in the pre-industrial era is inextricably related to the exploitation of water resources and mineral wealth. Two villages became marketplaces thanks to water resources: in the 16th century, Vrhnika mostly because of Ljubljanica river navigation and river traffic; at the turn of the 17th and 18th century Dolenjske Toplice acquired the position of a marketplace, soon to lose it. River transport on Sava in the 18th and early 19th century significantly changed the economic and social profile of the medieval market called Litija; after it ceased due to the railway, a reversal occurred again. However, the exploitation of mineral wealth had even greater impact on formation of urban settlements than river transport. At the end of the Middle Ages, there was a marketplace Bela Peč (now in Italy), the only mining settlement that managed to acquire all the attributes of a marketplace with a developed autonomy. The place Idrija is certainly the biggest phenomenon of them all, with its mercury mining. Getting its marketplace status in late 17th century, Idrija was referred to as a mining town from mid-18th century onwards, and later a city (the second biggest one in Carniola); although on an overall level it lacked institutions of a city administration.

³⁰ *Spezial Ortsrepertorium*, str. 1, 63.

³¹ Prim. RAJŠP, (ur.), *Slovenija na vojaškom zemljevidu*, str. 71–72; ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, Cenilni operati, A 61, k. o. Idrija, katastrski cenilni elaborat, uvod, & 12–14.

³² ARKO, *Zgodovina Idrije*, str. 219–223, 227–228, 234–235.

Ekonomska i ekohistorija
Economic- and Ecohistory

Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša

Journal for Economic History and Environmental History

Volumen X. / Broj 10
Zagreb - Samobor 2014.
ISSN 1845-5867
UDK 33 + 9 + 504.3

Nakladnici / Publishers:

Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju
Society for Croatian Economic History and Environmental History
Ivana Lučića 3, HR - 10000 Zagreb
tel.: +385/1/4092-148, fax: +385/1/4092-879
sites.google.com/site/ekoekohist/

Izdavačka kuća Meridijani
p.p. 132, 10430 Samobor
tel.: 01/33-62-367, faks: 01/33-60-321
e-mail: meridijani@meridijani.com
www.meridijani.com

Sunakladnici / Co-publishers:

Međunarodni istraživački projekti: »Triplex Confinium - Hrvatska višegraničja u euromediterranskom kontekstu« (voditelj prof. dr. sc. Drago Roksandić) i Triplex Confinium - »Hrvatska riječna višegraničja« (voditeljica: prof. dr. Nataša Štefanec) Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Glavni i odgovorni urednik / Editor-in-chief:

Hrvoje Petrić

Uredništvo / Editorial Staff:

Dragutin Feletar, Željko Holjevac, Mira Kolar-Dimitrijević, Dubravka Mlinarić, Nenad Moačanin, Hrvoje Petrić, Drago Roksandić, Mirela Slukan Altić, Ivica Šute

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Board:

Drago Roksandić - predsjednik (Zagreb), Daniel Barić (Le Havre-Pariz, Francuska), Slaven Bertoša (Pula), Zrinka Blažević (Zagreb), Tatjana Buklijaš (Auckland, New Zealand), Goran Đurđević (Požega), Josip Faričić (Zadar), Borna Fürst Bjeliš (Zagreb), Boris Golec (Ljubljana, Slovenija), Hrvoje Gračanin (Zagreb), Paul Hirt (Tempe, SAD), Andrej Hožjan (Maribor, Slovenija), Halil Inalcik (Ankara, Turska), Egidio Ivetic (Padova, Italija), Silvije Jerčinović (Križevci), Karl Kaser (Graz, Austrija), Isao Koshimura (Tokio, Japan), Marino Manin (Zagreb), Christof Mauch (München, Njemačka), Kristina Milković (Zagreb), Ivan Mirnik (Zagreb), Mirjana Morosini Dominick (Washington D.C., SAD), Géza Pálffy (Budimpešta, Mađarska), Daniel Patafta (Zagreb), Hrvoje Petrić (Zagreb), Lajos Rácz (Szeged, Mađarska), Gordan Ravančić (Zagreb), Marko Šarić (Zagreb), Mladen Tomorad (Zagreb), Jaroslav Vencalek (Ostrava, Češka), Milan Vrbanus (Slavonski Brod, Zagreb), Frank Zelko (Burlington, VT, SAD), Zlata Živaković Kerže (Osijek), Ivana Žebec Šilj (Zagreb)

Prijelom / Layout:

Saša Bogadi

Za nakladnike / Journal directors:

Petra Somek, Hrvoje Petrić

ISSN 1849-0190 (Online)

ISSN 1845-5867 (Tisak)

Tisak / Print by:

Bogadigrafika, Koprivnica 2014.

Adresa uredništva / Mailing addresss:

Hrvoje Petrić (urednik)
Odsjek za povijest, Filozofski fakultet
Ivana Lučića 3, HR-10000 Zagreb
e-mail: hrvoje.petric@ffzg.hr
ili Vinka Vošickog 5, HR-48000 Koprivnica

Tiskano uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa RH i Koprivničko-križevačke županije

Na naslovnici / Cover:

Idrija prema Valvasorovoj Topografiji Kranjske iz 1679.

Ekonomsku i ekohistoriju referiraju:

CAB Abstracts

HISTORICAL ABSTRACTS, ABC CLIO Library, Santa Barbara, California, USA

AMERICA: HISTORY AND LIFE, Washington, USA

JOURNAL OF ECONOMIC LITERATURE (JEL), Pittsburgh, USA

CENTRAL AND EASTERN ONLINE LIBRARY, Frankfurt am Main, Deutschland

ECONLIT - AMERICAN ECONOMIC ASSOCIATION, Nashville, USA